

Методичні особливості формування вмінь самостійної роботи учнів з підручником фізичної географії

Н. В. Кріт

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна

*Corresponding author. E-mail: nataliasloza@gmail.com

Paper received 18.04.2016; Accepted for publication 01.05.2016.

Анотація. Стаття присвячена розв'язанню наукової проблеми формування вмінь самостійної роботи учнів основної школи з підручником фізичної географії. Доведено, що запорукою успішного формування вмінь самостійної роботи є методично продумана співпраця суб'єктів навчання. Схарактеризовано особливості системи спеціальних завдань, що є механізмом та методичною основою процесу формування досліджуваних вмінь. Запропоновано методичну модель, що дозволяє розглянути основні аспекти проблеми формування вмінь самостійної роботи з навчальною книгою.

Ключові слова: формування вмінь, самостійна робота, підручник, фізична географія, методична модель.

У шкільному освітньому просторі географія є базовим світоглядним навчальним предметом, що покликана сформувати в учнів достовірну географічну картину світу. Завдання географічної освіти в школі полягає не тільки в тому, щоб школярі засвоїли систему предметних знань та вмінь, але й, що дуже важливо, набули навичок самостійного наукового пізнання, що є базою для саморозвитку та самореалізації. Ключовим засобом досягнення цієї цілі є шкільний підручник з географії.

Підручник – це один із найскладніших (і найдосконаліших) витворів людської культури, який концентрує і кристалізує в собі її різноманітні досягнення в багатьох сферах людського життя і діяльності; це певна форма втілення й організації людського досвіду з метою передачі його наступним поколінням і сприяння їх входженню (включенню) у доросле життя [1, с. 22-29].

Важливо навчити школярів використовувати весь потенціал підручника, сформувати вміння самостійної роботи з його компонентами. Це надасть змогу переносити засвоєні способи діяльності на інші джерела інформації та успішно реалізовувати отриманий досвід у постійно змінюваних реаліях життя.

Однак аналіз стану проблеми формування вмінь самостійної роботи учнів з підручником географії у шкільній практиці свідчить, що така робота є фрагментарною та несистемною. Педагоги лише частково реалізують можливості шкільних підручників, їм не вистачає методичного забезпечення щодо планування та організації різних форм та видів самостійної роботи з навчальною книгою для вивчення шкільних географічних курсів.

Проведений аналіз дидактичних та методичних досліджень дозволяє засвідчити певні здобутки у розв'язанні проблеми самостійної роботи учнів. Деякі аспекти питання у географічній освіті з'ясували: І. І. Барінова, А. О. Богданова, Л. П. Вішнікіна, Й. Р. Гілецький, І. В. Душина, С. Г. Кобернік, В. О. Коринська, В. П. Корнєєв, О. В. Крилова, М. Г. Криловець, Л. І. Круглик, Г. О. Ламекіна, Т. Г. Назаренко, О. Ф. Надтока, М. П. Откаленко, Л. Б. Паламарчук, Л. А. Покась, І. П. Половина, А. Й. Сиротенко, В. І. Сіротін, О. Я. Скуратович, О. М. Топузов та ін.

Проте спостерігається нестача спеціальних досліджень, що обґрунтовують ефективні шляхи формуван-

ня вмінь самостійної роботи учнів основної школи з підручником фізичної географії.

Метою нашого дослідження є висвітлення методичних аспектів формування вмінь самостійної роботи учнів з підручником фізичної географії.

Самостійна робота учнів охоплює практично весь навчальний процес з географії та реалізується в ньому при різноманітному співвідношенні репродуктивної (відтворювальної), продуктивної і пошукової діяльності учнів за специфічної ролі вчителя. Вона спрямована на застосування, поширення, поглиблення, систематизацію і набуття знань на основі дій, які учні виконують за сформованими раніше алгоритмами їхнього виконання без допомоги, але за загального керівництва та контролю вчителя [2, с. 307].

Організація самостійної діяльності розглядається як система заходів спрямованих на формування активності та самостійності школяра, вироблення умінь та навичок раціонально здобувати корисну інформацію. Методика формування вмінь самостійної роботи учнів з підручником передбачає використання системи впливів на складові процесу навчання географії засобами підручника як на уроках географії, так і в позаурочний час, що спрямовані на покращення його результатів.

Складовими вміння самостійної роботи з шкільним підручником є:

- прийоми самостійної роботи з текстом, що ґрунтується на оволодінні учнями наступними способами навчальної діяльності: формулювати головну думку, визначати ключові поняття та терміни, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, самостійно узагальнювати; складати план (простий, розгорнутий, у вигляді питань), орієнтуватися у змісті параграфу; складати конспект, тези; створювати графічно-знакові моделі (таблиці, опорні схеми, графіки, що відображають текстовий матеріал); переказувати (відтворювати інформацію тексту за самостійно складеним планом, аналізувати географічні процеси та явища, давати характеристику географічним об'єктам що описуються); ставити запитання та знаходити на них відповіді у тексті;

- прийоми самостійної роботи з позатекстовим компонентом підручника, що включають: навчальну діяльність з ілюстративним матеріалом (здатність учнів розшифровувати інформацію, виділяти головні та другорядні елементи, аналізувати, порівнювати, давати характеристику зображуваного); з методичним апа-

ратом (системою запитань і завдань, апаратом організації засвоєння (використовувати вказівки, які пояснюють як працювати з компонентами підручника)); із апаратом орієнтування, який забезпечує успішну налагоджену організацію самостійної роботи зі складовими елементами підручника.

Формування вмінь самостійної роботи з підручником – спеціально організована вчителем діяльність, спрямована на освоєння та вироблення в учнів прийомів, що є компонентами досліджуваного вміння, та їх самостійне застосування у нових змінюваних ситуаціях.

Для успішного формування вмінь самостійної роботи з шкільним підручником фізичної географії педагогу необхідно:

- систематично поурочно планувати результати формування вмінь самостійної роботи з підручником;
- пояснювати суть та значення кожного прийому, способу діяльності з навчальною книгою;
- доповнювати зміст підручника алгоритмічними прописами, інструкціями, пам'ятками послідовних дій, системою завдань до кожної теми та розділу, що спрямовані на формування досліджуваних вмінь;
- керувати самостійною роботою учнів під час виконання тренувальних вправ та завдань;
- стежити, щоб учні застосовували сформовані вміння у змінюваних ситуаціях, в нестандартних умовах.

Найважливішими методичними умовами формування досліджуваних вмінь, на нашу думку, є: використання алгоритмів, рекомендацій для роботи з навчальною книжкою; впровадження прийомів графічної оптимізації тексту – згортання інформації шляхом створення плану, тез, конспекту, оформлення таблиць, різноманітних моделей, висновків; використання проблемних питань та завдань, навчальних ігор та ігрових прийомів.

Загальний алгоритм самостійної роботи з підручником фізичної географії включає три послідовні етапи.

Робота з шкільним підручником має розпочинатися з організації спеціальної діяльності учнів, спрямованої на мотивацію навчання, актуалізацію наявних знань та розуміння тексту. Відповідно, перший, підготовчий етап передбачає визначення мети опрацювання певної теми (яка інформація подається, для чого вона необхідна, як її можна використати на практиці) та огляд текстового і позатекстового компонентів. На цьому етапі потрібно здійснити наступне:

- прочитати заголовок, вступ та продумати зміст параграфа, визначити основну ідею тексту (педагогом можуть бути застосовані методичні прийоми: “банк гіпотез” – висловити припущення щодо матеріалу про який буде йти мова; “кущ асоціацій” - записати слова-асоціації до заголовку);
- дати відповіді на пропедевтичні питання до параграфа, що готують до сприйняття нової інформації, та зорієнтовані на відтворення раніше вивченого матеріалу;
- скласти план до теми: структурувати матеріал за заголовками пунктів та сформулювати їх у вигляді запитань (під час читання це забезпечить усвідомлюваний пошук відповідей у діалоговій формі).

Наступний крок – читання, передбачає виокремлення знайомої інформації, нових фактів, незрозумілого, встановлення зв'язку тексту з графічно-знако-

вими моделями, ілюстраціями, картами, рубриками, порівняння їх даних, виділення додаткових відомостей з позатекстового компоненту. У сучасних підручниках з географії швидкому знаходженню учнями найсуттєвішого сприяє науковий та доступний виклад тексту, що логічно структурований з акцентуацією уваги на важливі твердження, факти, ключові поняття та назви (виділення шрифтом, кольором).

Після опрацювання теми необхідно:

- перевірити правильність висунутих на початку гіпотез, асоціацій, складеного плану;
- дати відповідь на запитання, сформульовані у плані;
- скласти конспект, тези (це можуть бути ключові поняття та терміни з визначеннями, найважливіша інформація по кожному пункту плану, яку можна подати і у звичайному текстовому форматі, і у вигляді схеми, таблиці чи малюнка з поясненнями);
- зробити узагальнення, стисло переказати основний зміст тексту;
- навести власні приклади і докази прочитаного та законспектованого матеріалу;
- виконати запропоновані завдання до теми;
- сформулювати висновки на основі виконаних досліджень.

У набутті та відпрацюванні прийомів, що входять до загального алгоритму самостійної роботи школярів з підручником стратегічною опорою виступає система запитань і завдань. Вона спрямована на застосування, поглиблення, систематизацію набутих знань, умінь та навичок на основі дій, які учні здійснюють за задалегідь сформованими алгоритмами їх виконання з опосередкованою участю педагога. Вчитель роз'яснює структуру, поетапність, ілюструє зразки виконання певного виду запитання чи завдання. Учні засвоївши ці пояснення, виконують певний вид завдання спочатку колективно, надалі у результаті тренувань формуються навички самостійної роботи.

Система завдань для формування вмінь самостійної роботи з підручником є механізмом, що забезпечує вироблення таких способів діяльності як виділення у наданій інформації найважливішого шляхом аналізу, порівняння, узагальнення та систематизації, класифікації, абстрагування та конкретизації, встановлення причинно-наслідкових зв'язків; згортання інформації шляхом створення плану, конспекту, тез, таблиць, опорних схем, малюнків; розв'язання проблемних питань тощо.

За ступенем самостійності учнів під час виконання завдань, можна виокремити наступні їх типи: репродуктивні, реконструктивні та творчі.

Репродуктивні виконуються на основі зразка чи детальних інструкцій, алгоритмів. Вони дозволяють виробити основні навчальні вміння та навички, але не забезпечують прояву творчості. Ці завдання є основою для виконання більш складнішої роботи. Сюди слід віднести вирішення типових завдань, виконання різних вправ за зразком, знаходження готових відповідей у підручнику тощо.

Реконструктивні вимагають застосування раніше здобутих знань та вмінь відповідно до визначених умов. Для вирішення таких завдань недостатньо просто відтворити готові знання у тому вигляді в якому вони подані у підручнику, учень має проаналізувати

географічну інформацію, осмислити причино-наслідкові зв'язки та взаємозалежності.

Творчі ж завдання потребують складної інтелектуальної діяльності, прийняття самостійних рішень. Завдяки їм учні вчаться розкривати нові властивості об'єктів вивчення, висловлювати власні судження, давати оцінку, вирішувати проблемні питання, робити узагальнення.

Система завдань для самостійної роботи з підручником має відповідати наступним вимогам: структурі та послідовності навчального матеріалу, його практичному значенню, системності та зростанню проблемності, нормам хронометражу та посильності для виконання. Впровадження завдань також необхідне для оцінювання індивідуальних пізнавальних можливостей школярів, для розвитку їх загальнонавчальних умінь та навичок.

Наведемо приклади завдань для самостійної роботи за матеріалами шкільного підручника 7 класу курсу "Материки та океани" до тем "Південна Америка" та "Антарктида", кожна з яких охоплює низку параграфів.

Завдання до теми "Південна Америка"

1. Складіть план характеристики природи Південної Америки.

2. Використовуючи підручник, дайте відповіді на проблемні питання.

➤ Якого кліматичного поясу, властивого Південній Америці, немає на інших материках тропічних широт? Назвіть його головні особливості.

➤ З чим пов'язана повноводність Амазонки протягом року?

➤ Наведіть докази, що Анди молоді гори, які не завершили свого формування.

➤ Чому пасати краще зволожують Америку, ніж Австралію і Африку?

➤ Чому більшість великих річок несуть свої води в Атлантичний океан?

➤ Які причини нерівностей у рельєфі західної та східної частин материка. Зробіть висновок про взаємозв'язок між розташуванням великих форм рельєфу і тектонічною будовою.

3. Запишіть 10 ключових слів чи словосполучень, які потрібно використати для опису населення материка Південна Америка.

4. Допишіть та сформулюйте правильні речення.

➤ Заході, течія, повітря, територій, сприяє, опадів, розташована.

➤ Основна, населення, Південної Америки, іспанською, в, Бразилії, оскільки, 2, близькі, до, то, Південну Америку, і, Панамського перешийку, називають, ще, Америку.

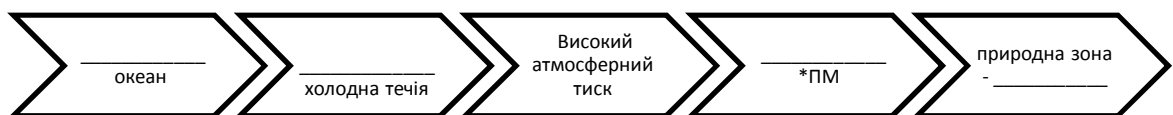
5. Підкресліть правильні характеристики Південної Америки, що вирізняють її серед інших материків: найнижчий материк; найдовша гірська система; найвищий водоспад; найхолодніший материк; найбезлюдніший; найвологіший; найповноводніша річка; найвищі гори; найбільша рівнина; найзаселеніший.

6. Складіть таблицю спільних та відмінних рис фізико-географічного положення Південної Америки та Австралії.

Фізико-географічного положення Південної Америки та Австралії	Спільне	Відмінне

7. Доповніть схему причинно-наслідкових зв'язків, що пояснює формування узбережної природної зони пустель у Пд. Америці.

*ПМ – повітряна маса (вказати її характеристику: волога чи суха)

8. Опишіть сельву, використовуючи такі слова і словосполучення: екватор, багатоярусність, вічнозелені, ліани, царство, Амазонська низовина, комах і павуків.

9. Складіть схему "Політична карта Південної Америки".

10. Виправте помилки в тексті.

У зв'язку з вологістю клімату на материк сформувався малі річкові системи. Переважна їх більшість належить до басейну Тихого океану. Річки мають переважно снігове живлення. Найпотужніші серед них Амазонка, Тітікака, Парана, Маракайбо.

11. Опрацюйте фізичну карту материка, що міститься в підручнику. Яку інформацію про природу материка вона передає?

12. Виконайте творче завдання на вибір:

1) створіть рекламний проект материка чи одного з його природних об'єктів, виділивши важливу та ціка-

ву інформацію на яку потрібно звернути увагу;

2) відтворіть інформацію подану за темою в підручнику у вигляді казки.

Завдання до теми "Антарктида"

1. Складіть план характеристики фізико-географічного положення Антарктиди.

2. Використовуючи підручник, дайте відповіді на проблемні питання.

➤ Чому Антарктида є областю вічного холоду Землі?

➤ Чому молодий гірський хребет на Антарктичному півострові називають Антарктичними Андами?

➤ Чому у вивченні Антарктиди й охороні її природи необхідне міжнародне співробітництво?

➤ Антарктида – рекордсмен за кількістю сонячної радіації, що надходить у літній час. Чому тоді на материк найнижчі температури на Землі?

➤ Чому тваринний світ Антарктиди пов'язаний з морем?

- У чому полягає своєрідність органічного світу материка?
  - Чому на материк заборонено добувати корисні копалини?
  - Чому Антарктида була відкрита останньою з материків Землі?
  - Чому лід Антарктиди поступово сповзає в океан?
  - Чому корисні копалини Антарктиди розвідані недостатньо?
3. Закресліть зайве в переліку:
- пінгвіни, тюлені, ведмеді, сови;
  - шельфовий льодовик, оазис, айсберг, річка;

- буревісник, альбатрос, поморник, біла сова;
  - М. Лазарєв, Ф. Беллінсгаузен, Р. Пірі, Р. Амундсен.
4. Допишіть та сформулюйте правильні речення.
- Під, впливом, своєї, поступово, океан, шельфові, ніби, продовженням, льодового, материка, морі, найбільший, Росса, площею, території.
  - Практично, територія, Антарктиди, кліматичному, поясі, панують, повітряні маси, погода, тільки, частина, півострові, заходиться, пояс.
5. Порівняйте природу центральної частини Антарктиди та її прибережних районів, результати оформіть у вигляді таблиці.

Характеристика	Центральна частина Антарктиди	Прибережні райони
Клімат		
Органічний світ		

6. Створіть схему причинно-наслідкових зв'язків, що пояснює утворення айсбергів в Антарктиці. Встановіть логічну послідовність у вигляді ланцюжка

взаємопов'язаних характеристик природи материка: 1) холодний клімат; 2) формування льодовикового куполу; 3) утворення айсбергів; 4) сповзання льодовика.

7. Опишіть зону арктичних пустель, використовуючи такі слова і словосполучення: арктичний, кліматичний пояс, ґрунти, водорості, мохи, лишайники, пінгвіни, тюлені, кити, альбатроси.

8. Складіть схему "Основні форми рельєфу Антарктиди".

9. Використовуючи матеріали підручника, заповніть таблицю.

Час	Ім'я дослідника	Досягнення
1773 р.		
1820 р.		
1911 р.		
1912 р.		

10. Виправте помилки в тексті.

Антарктида за площею другий материк, майже повністю розміщується за полярним колом, окрім території Антарктичного острова. Материк вкритий льодовиковим куполом, середня товщина якого складає 100 м. За рахунок цього Антарктида є найнижчим материком на Землі.

11. Опрацюйте фізичну карту материка, що міститься в підручнику. Яку інформацію про природу материка вона передає?

12. Виконайте творче завдання на вибір:

- 1) створіть рекламний проект материка чи одного з його природних об'єктів, виділивши важливу та цікаву інформацію на яку потрібно звернути увагу;
- 2) відтворіть інформацію подану за темою в підручнику у вигляді казки.

Система завдань є ключовим компонентом організаційної складової авторської методичної моделі, що є системною сукупністю взаємозалежних елементів, які об'єднані спільною ціллю і направлені на формування вмінь самостійної роботи з шкільним підручником. Методична модель стисло передає ідеї нашого наукового дослідження, відображає важливі властивості об'єкта, що розглядається, його теоретичну, організаційну та результативну складові, що представлені на рис. 1.

Теоретична складова включає мету, завдання, педагогічні умови та структурні компоненти процесу формування вмінь самостійної роботи учнів з підручником. Організаційна охоплює методику (форми організації навчання, методи, прийоми), систему завдань для самостійної роботи, компоненти вмінь самостійної роботи учнів з підручником, послідовні етапи формування вмінь. Результативна представлена критеріями та рівнями сформованості вмінь.

Розроблена модель надає, на наш погляд, загальні уявлення, щодо того якими способами можливо формувати вмінь самостійної роботи учнів з підручником фізичної географії. Регулярне використання завдань для самостійної роботи з текстовим та позатекстовим компонентами підручника, контроль з боку вчителя сприяють розвитку пізнавальної активності школярів, здатності генерувати нові ідеї та мислити творчо. Оскільки суб'єкт навчання, виконуючи запропоновані завдання, досягає результатів самостійно, їх цінність та вагомість усвідомлюються краще, ніж при сприйманні інформації у готовому вигляді. Тому вчителю географії важливо враховувати методичні особливості організації самостійної роботи учнів з підручником, раціонально застосовувати різноманітні форми діяльності та види завдань.

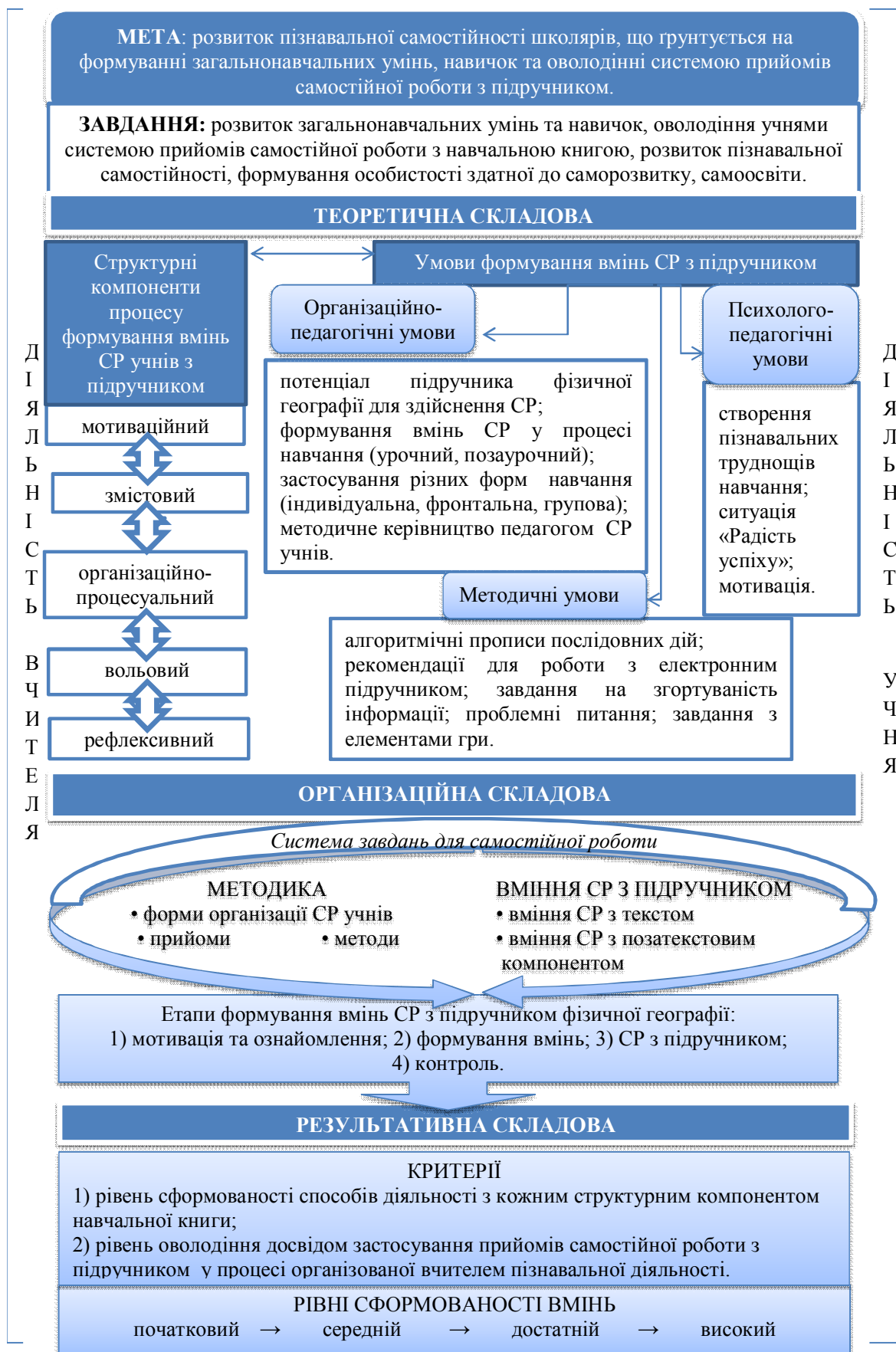

Рис. 1. Модель формування вмінь самостійної роботи учнів основної школи з підручником фізичної географії

ЛІТЕРАТУРА

1. Арцишевський Р. А. Підручник учора, сьогодні, завтра / Р. А. Арцишевський // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1–4. – С. 22–29.
2. Загальна методика навчання географії: Підручник / О. М. Топузов, В. М. Самойленко, Л. П. Вішнікіна. – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – 512 с.

REFERENCES

1. Artsyshevskyy R. A. Textbook yesterday, today and tomorrow / R. A. Artsyshevskyy // Textbook XXI century. - 2003. - № 1-4. - P. 22-29.
2. General methodology of teaching geography: Textbook / O. M. Topuzov V. M. Samoilenko, L. P. Vishnikina. - K. : DNVP "Cartography", 2012. - 512 p.

Methodical features of pupils' independent work skills formation with physical geography textbook

Krit N.

Abstract. The article is dedicated to solution of scientific problem of pupils' independent work skills formation with physical geography textbook. It is proved that the key to successful formation of independent work skills are methodically thought-out cooperation of teacher and pupils. Author determined features of the special tasks system which is a mechanism and methodological foundation for the formation of the investigated skills. Methodical model of independent work skills formation of secondary school pupils with physical geography textbook is offered.

Keywords: *the formation of skills, independent work, textbook, physical geography, methodical model.*

Методические особенности формирования умений самостоятельной работы учащихся с учебником физической географии

Н. В. Крит

Аннотация. Статья посвящена решению научной проблемы формирования умений самостоятельной работы учащихся с учебником физической географии. Доказано, что залогом успешного формирования умений самостоятельной работы является методически продуманная кооперация субъектов обучения. Охарактеризованы особенности системы специальных заданий, которая является механизмом и методической основой процесса формирования исследуемых умений. Предложено методическую модель, что позволяет рассмотреть основные аспекты проблемы формирования умений самостоятельной работы с учебной книгой.

Ключевые слова: *формирование умений, самостоятельная работа, учебник, физическая география, методическая модель.*